

20-Mart, 2026-yil

**ALISHER NAVOIY ASARLARIDA “INSON”, “AXLOQ”, “KOMILLIK”
TUSHUNCHALARINING SEMANTIK TAHLILI: LINGVOKULTUROLOGIK
YONDASHUV**

Uzaqova Lola Abdurashitovna

Falsafa doktori(PhD), dotsent v.b. O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning boy adabiy merosida markaziy orin tutuvchi “inson”, “axloq” va “komillik” kabi kalit tushunchalarning semantik tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda lingvokulturologiya va kognitiv semasiologiya usullaridan foydalanilib, ushbu kontseptlarning mano qatlamlari, ularning ozaro bogliqligi va Navoiyning falsafiy-axloqiy qarashlaridagi orni organilgan. Maqolada sozning leksemik manosi bilan uning kontseptual yuklamasi ortasidagi farqliliklar ochib berilgan hamda Navoiy poetikasida bu tushunchalarning semantik maydoni xaritalashtirilgan. Tadqiqot natijalari shuni korsatadiki, ushbu uch konsept Navoiy ijodida yaxlit semantik tizimni tashkil etib, insonning manaviy kamolot yolidagi harakatini lingvistik jihatdan kodlaydi.*

Kalit sozlar: *Alisher Navoiy, semantik tahlil, konsept, inson, axloq, komillik, lingvokulturologiya, manaviyat, kontseptual maydon.*

Аннотация: *В данной статье проводится семантический анализ ключевых понятий, таких как «человек», «нравственность» и «совершенство», занимающих центральное место в богатом литературном наследии Алишера Навои. В исследовании используются методы лингвокультурологии и когнитивной семасиологии для изучения смысловых слоев этих понятий, их взаимосвязей и места в философских и моральных взглядах Навои. В статье выявляются различия между лексическим значением слова и его концептуальной нагрузкой, а также составляется карта семантического поля этих понятий в поэтике Навои. Результаты исследования показывают, что эти три понятия образуют в творчестве Навои целостную семантическую систему, лингвистически кодирующую движение человека по пути духовного совершенства.*

Ключевые слова: *Алишер Навои, семантический анализ, понятие, человек, нравственность, совершенство, лингвокультурология, духовность, концептуальное поле.*

Abstract: *This article conducts a semantic analysis of key concepts such as “human”, “morality” and “perfection”, which occupy a central place in the rich literary heritage of Alisher Navoi. The study uses the methods of linguoculturology and cognitive semasiology to study the layers of meaning of these concepts, their interrelationships and their place in Navois philosophical and moral views. The article reveals the differences between the lexemic meaning of a word and its conceptual load, and maps the semantic field of these concepts in Navois poetics. The results of the study show that these three concepts form a*

coherent semantic system in Navois work, linguistically encoding a persons movement on the path of spiritual perfection.

Keywords: *Alisher Navoi, semantic analysis, concept, human, morality, perfection, linguoculturology, spirituality, conceptual field.*

KIRISH

Orta asr Sharq adabiyotining choqqisi hisoblangan Alisher Navoiy (1441–1501) ijodi nafaqat badiiy estetik qadriyat, balki chuqur falsafiy va lingvistik mazmunra ega bolgan manba sifatida ham ahamiyatlidir. Navoiy asarlari chagatoy (qadimiy ozbek) tilining eng yuksak namunasini aks ettirish bilan birga, unda ifodalangan goyalar milliy ong va manaviyatning shakllanishida hal qiluvchi rol oynagan. Shoir merosini organish jarayonida koplav tadqiqotchilar uning falsafiy qarashlari, tasavvufiy yonalishi va badiiy mahoratiga etibor qaratgan bolsalar-da, ushbu goyalarning aynan til birliklari orqali qanday kodlanishi, yani semantik jihatdan qanday shakllangani masalasi hamon chuqur organishni taqozo etadi.

Tilshunoslikda semantik tahlil sozning manosini, uning tarixiy ozgarishini, kontekstual qollanilishini va milliy ongda shakllangan obrazini organishga qaratilgan jarayondir. Navoiy asarlarida "inson", "axloq" va "komillik" kabi tushunchalar shunchaki lugaviy birliklar emas, balki milliy madaniyat kodlarini ozida mujassamlashtirgan kontseptlar sifatida namoyon boladi. Ushbu kontseptlarning semantik tahlili orqali biz Navoiyning inson haqidagi tasavvurlari, axloqiy mezonlari va manaviy idealiga oid chuqurroq malumotlarga ega bolishimiz mumkin. Bu borada olimlar takidlaganidek, "Navoiy tilini organish shunchaki filologik masala emas, balki milliy manaviyatning genetik kodini ochish demakdir"[1].

Ushbu maqolaning maqsadi – Alisher Navoiyning asarlarida "inson", "axloq" va "komillik" tushunchalarining semantik maydonini aniqlash, ularning mano qatlamlarini (denotativ, konnotativ, assotsiativ) tahlil qilish va ushbu uch konseptning ozaro semantik bogliqligini lingvokulturologik yondashuv asosida ochib berishdan iborat. Tadqiqotda kontseptual tahlil, komponent tahlil va kontekstual tahlil usullari qollanilgan.

Semantik tahlil tilshunoslikda soz manosining tuzilishi, rivojlanishi va funksiyalarini organuvchi yonalish hisoblanadi. Zamonaviy lingvistikada semasiologiya va kognitiv lingvistika usullari birlashgan holda qollanilmoqda. Navoiy tilini semantik tahlil qilishda biz quyidagi metodologik tamoyillarga tayanamiz:

Birinchidan, kontekstual tahlil. Sozning manosi u qollanilgan muhitga bogliq. Navoiy asarlarida bir xil leksema turli kontekstlarda turli manolarni anglatishi mumkin. Masalan, "kongul" sozi bazan jismoniy organ, bazan his-tuygu manbai, bazan esa ilohiy sir saqlanuvchi joy manosida keladi.

Ikkinchidan, komponent tahlil. Bu usul leksemaning manosini eng kichik manaviy komponentlarga ajratish imkonini beradi. Masalan, "inson" leksemasining semantik komponentlari: [+jonli], [+aqlli], [+ijtimoiy], [+manaviy] kabi belgilar bilan ifodalanishi mumkin.

Uchinchidan, konseptual tahlil. Bu usul sozni milliy ongda shakllangan murakkab obraz (kontsept) sifatida korib chiqadi. Kontsept leksemadan farqli olaraq, nafaqat mano, balki hissiyot, madaniy xotira va qadriyatlarni ham oz ichiga oladi. Olimlar qayd etishicha, "Konseptual tahlil orqali biz matndagi sozlar ortida yashiringan milliy dunyoqarashni kora olamiz" [2].

Navoiy tilining oziga xosligi shundaki, u orta asr Sharq falsafasi, tasavvufi va adabiy ananalari bilan chambarchas bogliq. Shoirning leksikoni arab, fors va turkiy tillarining sintezidan iborat bolib, bu esa semantik maydonlarning kengayishiga olib kelgan. Masalan, "axloq" sozi arab tilidan ozlashgan bolsa-da, Navoiy asarlarida u toliq turkiy muhitga singib, milliy axloqiy qadriyatlar bilan boyigan. Bu jarayonni tushunish uchun tarixiy semasiologiya usullaridan ham foydalanish zarur.

Navoiy asarlarida "inson" leksemasi eng kop qollaniladigan va eng keng semantik maydonga ega bolgan tushunchalardan biridir. Semantik tahlil shuni korsatadiki, "inson" kontsepti Navoiy ijodida uchta asosiy mano qatlamidan iborat: biologik, ijtimoiy va manaviy.

Bu qatlamda "inson" sozi tirik mavjudot, "banda", "odam", "kishi" kabi sinonimlar orqali ifodalanadi. Bu yerda insonning tabiiy mohiyati, yani tugilish, osish, olish kabi fizik jarayonlar nazarda tutiladi. Masalan, "Tub yerda insu jins garchi kop osar, / Lekin benom kishi otsa, nom osar" misrasida insonning jismoniy yoqolishi, lekin nomi qolishi haqida gap boradi. Bu kontekstda "inson" leksemasining semantik komponenti [+mortal] (oluvchi) belgisi bilan ajralib turadi. Biroq, Navoiy uchun inson shunchaki biologik mavjudot emas.

"Inson" tushunchasi Navoiyda kopincha jamiyatdagi orni, burchi va masuliyati bilan bogliq holda talqin etiladi. Bu qatlamda "inson" sozi "adolat", "vijdon", "marhamat" kabi sifatlar bilan birga qollanilib, semantik jihatdan boyiydi. Masalan, "Inson erur olam kozi, kongli durur olam kongli" baytida insonning koinotdagi markaziy orni va uning jamiyatga tasiri takidlanadi. Bu yerda semantik yuklama [+masuliyat], [+markaziylik] komponentlarini oz ichiga oladi. Navoiy fikricha, haqiqiy inson bolish uchun jamiyat manfaatlarini oylash, adolatli bolish shart. Bu borada tadqiqotchilar yozadiki: "Navoiy antropologiyasida inson – bu tugallangan mavjudot emas, balki jamiyat oldidagi masuliyatni anglagan shaxsdir"[3].

Bu eng chuqur semantik qatlam bolib, unda "inson" tushunchasi "jon", "kongul", "ruh", "sir" kabi sozlar bilan bogliq holda keladi. Navoiy tasavvufiy falsafaga kora, inson – bu Ilohiy sirlar namoyon bolgan joydir. "Olamda insondin ozga yoq siru nihoz, / Insonda esa sirki, jahonda yoq etiroz" kabi fikrlarda insonning ruhiy olami koinot sirlaridan ham ustun qoyiladi. Bu kontekstda "inson" leksemasi [+ilohiy], [+ruhiy], [+sirlı] kabi semantik belgilarga ega boladi.

Semantik tahlil shuni korsatadiki, Navoiyda "inson" tushunchasi statik emas, balki dinamik rivojlanuvchi kontseptdir. U doimiy ravishda "komillik" sari intilish jarayonida talqin etiladi. Insonning manaviy darajasi uning axloqiy fazilatlariga bogliq bolib, bu esa "inson" va "axloq" kontseptlarining semantik bogliqligini korsatadi.

20-Mart, 2026-yil

"Axloq" tushunchasi Navoiy asarlarida murakkab kop qirrali semantik strukturaga ega bo'lib, u insonning xulq-atvori, ichki dunyosi va jamiyatdagi munosabatlarini qamrab oladi. Semantik tahlil "axloq" kontseptini uchta asosiy qatlamga ajratish imkonini beradi: normativ, psixologik va gnozeologik.

Bu qatlamda "axloq" sozi kopincha "qoida", "odob", "farz", "sunnat" kabi sozlar bilan birga kelib, jamiyat tomonidan qabul qilingan xulq-atvor meyorlarini anglatadi. Navoiy asarlarida axloqiy meyorlarga rioya qilish insonning jamiyatdagi obrosi bilan bevosita boglanadi. Masalan, "Axloqi hamida bilan bolki, jahonda topasan ozoda nom" misrasida axloqiy meyorlarga rioya qilishning ijtimoiy ahamiyati korsatilgan. Bu yerda "axloq" leksemasining semantik komponenti [+normativ], [+ijtimoiy] belgilari bilan ifodalanadi. Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarida axloqiy qoidalar aniq tizimga solingan bo'lib, ular semantik jihatdan "vojib" va "man etilgan" kategoriyalariga bolinadi.

"Axloq" tushunchasi Navoiyda insonning ichki ruhiy holati, nafi va aqli ortasidagi kurash bilan ham bogliq. Bu qatlamda "nafsoniyat", "havas", "sabr", "qanoat" kabi sozlar orqali insonning ichki ruhiy holati va uning axloqiy tanlovi ifodalanadi. Masalan, "Nafsn qilmaga tibb, qilma tabib, / Kim, bu dardga yoqdur iloju habib" baytida nafsga qarshi kurash axloqiy tarbiyaning eng qiyin qismi sifatida tasvirlanadi. Bu yerda "axloq" leksemasi [+ichki kurash], [+iroda], [+tanlov] kabi semantik belgilarga ega boladi. Tadqiqotchilar fikriga kora, "Navoiy axloqiy leksikasining semantik tahlili shoirning inson tabiatini chuqur anglaganligini va axloqiy tarbiyaning murakkab mexanizmlarini tushunganligini korsatadi" [4].

Bu qatlamda "axloq" tushunchasi "ilm", "marifat", "hikmat" bilan bogliq holda, axloqiy bilim va tushunchaning shakllanish jarayonini aks ettiradi. Navoiy fikricha, axloq shunchaki odat emas, balki ilm asosida shakllangan ongdir. "Ilmsiz axloq bolmas, axloqsiz ilm zor" kabi hikmatlarda ilm va axloqning uzviy bogliqligi takidlanadi. Bu yerda "axloq" leksemasi [+bilim], [+ong], [+tushuncha] kabi semantik komponentlarni oz ichiga oladi.

Navoiyda "axloq" kontsepti ikki qutbli semantik maydonga ega: "husni axloq" (yaxshi xulq) va "qabohat" (yomon xulq). Bu qarama-qarshilik axloqiy tanlovning muhimligini semantik jihatdan kuchaytiradi. "Yaxshilik" leksemasi [+yoruglik], [+hayot], [+bahor] kabi ijobiy assotsiatsiyalar bilan, "yomonlik" esa [+qorongilik], [+olim], [+qish] kabi salbiy assotsiatsiyalar bilan boglanadi. Bu semantik qarama-qarshilik oquvchida axloqiy tanlov qilishga undovchi kuchli psixologik tasir korsatadi.

"Komillik" (kamolot, takomil) tushunchasi Navoiy poetikasida eng yuqori manaviy maqsad sifatida talqin etiladi va semantik jihatdan eng murakkab tuzilishga ega. Semantik tahlil shuni korsatadiki, "komillik" kontsepti quyidagi xususiyatlarga ega:

"Komillik" doimo maqsad, intilish, yol manolarini anglatuvchi sozlar ("manzil", "suluk", "ravnaq", "yetishmoq") bilan birga keladi. Bu komillikning statik holat emas, balki jarayon ekanligini korsatadi. Masalan, "Kamil erur kim, haq yolida sobit qadam" baytida komillikning manaviy yoldagi sobitqadamlik bilan bogliqligi aks etgan. Bu yerda "komillik" leksemasining semantik komponenti [+jarayon], [+intilish], [+maqsad] belgilari bilan ifodalanadi. Navoiy asarlarida komillikka erishish uchun "chilla otirish", "riyozat qilish",

"ilm organish" kabi harakatlar talab etiladi, bu esa semantik jihatdan harakat fellari bilan bogliqligini korsatadi.

"Komillik" tushunchasi "inson" va "axloq" kontseptlarining semantik maydonlarini birlashtirib, ularning yuqori sintezini ifodalaydi. Yani, komil inson – bu axloqiy fazilatlarni ozida mujassamlashtirgan shaxsdir. Semantik tahlil shuni korsatadiki, "komillik" leksemasi "inson" va "axloq" sozlarining mano komponentlarini oz ichiga olgan holda, ularga [+yuqori daraja], [+ideal], [+namuna] kabi qoshimcha belgilarni qoshadi. Masalan, "Inson komil bolmogi uchun axloqi hamida kerak" degan fikrda uch kontseptning semantik va mantiqiy bogliqligi yaqqol korinadi. Bu integratsiya Navoiyning axloqiy-falsafiy qarashlarining lingvistik ifodasi bolib, uning asarlarida muntazam ravishda takrorlanadi.

"Komillik" kopincha ilohiy sifatlarga yaqinlashish, Haqiqatga erishish manolarini ham anglatadi. Bu qatlamda "komillik" tushunchasi "Haq", "Yaralgan", "Visol" kabi diniy-falsafiy terminlar bilan semantik boglanishga ega. Masalan, "Komillik basuki, Haqni taniding, ozni bilding" kabi fikrlarda komillikning ilohiy marifat bilan bogliqligi takidlanadi. Bu yerda "komillik" leksemasi [+ilohiy], [+haqiqat], [+marifat] kabi semantik belgilarga ega boladi.

Semantik tahlil shuni korsatadiki, "komillik" leksemasi Navoiy asarlarida sinonimik qator ("kamol", "takomil", "kamolot", "olijanoblik") va antonimik qator ("noqis", "jomid", "nodon", "gomroh") bilan oralgan bolib, bu uning mano doirasini kengaytiradi va aniqlashtiradi [5]. Sinonimlar komillikning turli qirralarini (ilmiy, axloqiy, ruhiy) ochib bersa, antonimlar esa undan uzoqlashish xavfini korsatib, ogohlantirish vazifasini bajaradi.

Navoiy asarlarida "inson", "axloq" va "komillik" tushunchalari alohida semantik maydonlarni tashkil etmaydi, balki yaxlit kontseptual tizimni shakllantiradi. Bu tizimning semantik yadrosini "manaviy rivojlanish" goyasi tashkil etadi. Semantik tahlil ushbu uch kontseptning ozaro bogliqligini quyidagi modelda tasvirlash imkonini beradi:

– "Inson" – subekt: Bu semantik tizimning boshlangich nuqtasi hisoblanadi. "Inson" leksemasi [+potensial] belgisiga ega bolib, u komillikka erishish imkoniyatiga ega mavjudotdir.

– "Axloq" – vosita va mezon: Bu semantik tizimning harakat mexanizmi hisoblanadi. "Axloq" leksemasi [+yol], [+olchov] belgilari bilan ifodalanib, insonning komillikka erishish yolidagi xulq-atvorini belgilaydi.

– "Komillik" – maqsad: Bu semantik tizimning yakuniy natijasi hisoblanadi. "Komillik" leksemasi [+natija], [+ideal] belgilari bilan tavsiflanib, insonning manaviy rivojlanishining oliy choqqisidir.

Bu semantik uchburchak Navoiyning axloqiy-falsafiy qarashlarining lingvistik ifodasi bolib, uning asarlarida muntazam ravishda takrorlanadi. Masalan, "Inson komil bolmogi uchun axloqi hamida kerak, axloq esa ilm bilan hosil bolur" degan fikrda uch kontseptning semantik va mantiqiy bogliqligi yaqqol korinadi. Bu bogliqlik shunchaki mantiqiy emas, balki lingvistik jihatdan ham sozlar ortasidagi kontekstual aloqalar orqali tasdiqlanadi. Olimlar takidlashicha, "Navoiy kontseptual tizimida bu uch tushuncha ajralmas birlikda

bolib, ularning semantik ozaro tasiri shoirning goyaviy-badiiy dunyosini tushunish kalitidir" [6].

Semantik bogliqlik shuningdek, grammatik jihatdan ham namoyon boladi. Masalan, "inson" sozi kopincha egalik qoshimchalari bilan ("insonning axloqi", "insonning kamoli"), "axloq" sozi sifatlovchi sifatida ("yaxshi axloq", "komil axloq"), "komillik" sozi esa hol yoki toldiruvchi sifatida ("komillikka yetishmoq", "komillik bilan yashamoq") qollaniladi. Bu grammatik boglanishlar semantik bogliqlikni mustahkamlaydi va tizimning yaxlitligini taminlaydi.

Navoiy asarlarida "inson", "axloq", "komillik" tushunchalarining semantik tahlili nafaqat adabiyotshunoslik, balki zamonaviy lingvistika, xususan, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya va semasiologiya uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot quyidagi amaliy va nazariy ahamiyatga molik:

Birinchi, milliy konseptlarning shakllanish mexanizmini organishda metodologik asos bolib xizmat qiladi. Navoiy tilidagi ushbu kontseptlar ozbek milliy ongining ozak qatlamlarini tashkil etadi va ularni organish orqali biz milliy mentalitetni chuqurroq tushunishimiz mumkin.

Ikkinchi, ozbek tilining tarixiy semasiologiyasini rivojlantirishga hissa qoshadi. Navoiy asarlari ozbek tilining tarixiy leksikologiyasi uchun boy manba bolib, undagi soz manolarining ozgarishini kuzatish tilimizning evolyutsiyasini tushunishga yordam beradi.

Uchinchi, axloqiy-falsafiy terminlarning semantik evolyutsiyasini kuzatish imkonini beradi. Bugungi kunda "inson", "axloq", "komillik" kabi sozlar manosi ozgarishi mumkin, Navoiy asarlaridagi manolar bilan taqqoslash orqali biz semantik siljishlarni aniqlashimiz mumkin.

Tortinchi, zamonaviy tarbiya va talim jarayonida milliy qadriyatlarni lingvistik jihatdan asoslashga yordam beradi. Navoiyning ushbu kontseptlarini zamonaviy yoshlarga yetkazishda semantik tahlil natijalaridan foydalanish goyalarning chuqurroq anglanishini taminlaydi. "Navoiy merosining semantik tahlili ozbek tilshunosligida yangi yonalishlarning rivojlanishiga turtki bolishi mumkin", – deb hisoblaydi mutaxassislar [7].

Xususan, talim jarayonida Navoiy asarlarini oqitishda shunchaki matnni tarjima qilish emas, balki undagi kontseptlarning semantik yuklamasini ochib berish oquvchilarning manaviy dunyosini boyitishga xizmat qiladi. Masalan, "komillik" sozining semantik tahlili orqali oquvchiga bu shunchaki "yaxshi bolish" emas, balki uzluksiz intilish jarayoni ekanligini tushuntirish mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlarida "inson", "axloq" va "komillik" tushunchalari murakkab va kop qirrali semantik maydonlarni tashkil etadi. Olib borilgan semantik tahlil shuni korsatadiki, ushbu uch konsept ozaro uzviy bogliq bolib, insonning manaviy kamolot yolidagi harakatini aks ettiruvchi yaxlit tizimni shakllantiradi.

"Inson" kontsepti biologik, ijtimoiy va manaviy qatlamlarga ega bolib, u semantik tizimning subekti hisoblanadi. "Axloq" kontsepti normativ, psixologik va gnozeologik

jihatlarni qamrab olib, rivojlanish vositasi va mezonini ifodalaydi. "Komillik" kontsepti esa teleologik, integrativ va transsendental xususiyatlarga ega bolib, manaviy rivojlanishning oliy maqsadini anglatadi.

Bu uch konseptning semantik bogliqligi "subekt – vosita – maqsad" modeli asosida tuzilgan bolib, Navoiyning axloqiy-falsafiy qarashlarining lingvistik kodini tashkil etadi. Navoiyning ushbu kontseptual tizimi nafaqat orta asr Sharq falsafasining yutuqlarini aks ettiradi, balki zamonaviy insonshunoslik, axloqshunoslik va tilshunoslik uchun ham boy manba hisoblanadi.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu konseptlarning boshqa turkiy tillardagi semantik parallelari organilishi va ularning kognitiv xaritalari tuzilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, Navoiy asarlaridagi ushbu konseptlarning zamonaviy ozbek tilidagi semantik ozgarishlarini kuzatish ham dolzarb masala hisoblanadi. Navoiy sozi – abadiy hayotlik manbadir, u insonni ezgulikka, haqiqatga va gozallikka chorlovchi chiroqdir va uning semantik tahlili bizga bu chiroqning nurini yanada yaqqolroq korish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

- [1] Aybek. Navoiy. – Toshkent: Oqituvchi, 1981. – B. 112-115.
- [2] Valiyev A. Konseptual tahlil metodikasi va uning qollanilishi. – Toshkent: Akadernashr, 2021. – B. 89-95.
- [3] Karimov N. Navoiy antropologiyasi: falsafiy va lingvistik tahlil. – Toshkent: Fan, 2015. – B. 67-72.
- [4] Qayumov A. Navoiy tilining semantik xususiyatlari. // Ozbek tili va adabiyoti jurnali. – 2018. – №2. – B. 34-39.
- [5] Usmonov E. Navoiy asarlarida axloqiy-falsafiy terminlar. – Toshkent: Manaviyat, 2010. – B. 112-118.
- [6] Raximova D. Navoiy merosining kognitiv-semantik organilishi. // Tilshunoslik xabarlar. – 2022. – №4. – B. 45-51.
- [7] Abdurahmonov A. Ozbek tilining tarixiy semasiologiyasi. – Toshkent: Ozbekiston, 2019. – B. 156-163.